

سیرۃ نبوی قرآن حکیم کی روشنی میں

محمد رفیق چودھری

تعارف اور ابتدائی زندگی | آپ کا اسم گرامی محمد (صلی اللہ علیہ وسلم) ہے۔ آپ اللہ کے بندے ہیں، اس کے رسول ہیں اور آخری نبی ہیں۔ عرب کے شہر مکہ میں آپ کی ولادت ہوئی ہے۔ آپ کی ولادت سے قبل ہی آپ کے والد ماجد دنیا سے رخصت ہو چکے تھے۔ آپ عربی النسل تھے، اور مادری زبان عربی تھی۔ آپ کا سلسلہ نسب حضرت اسمعیل اور حضرت ابراہیم علیہما السلام سے جاملتا ہے۔ آپ اُمّی تھے اس لئے لکھنا پڑھنا نہیں جانتے تھے۔ ابتدائی دور بڑی تنگدستی میں گزرا۔ اگرچہ بعد میں خوشحالی بھی آئی تھی۔

بعثت | حضور جو ان ہوتے تو ہدایت کے متلاشی تھے۔ اللہ تعالیٰ نے آپ کو نبوت سے سرفراز فرمایا اور آپ پر میرے نزول کا آغاز ہوا۔

۱۔ آل عمران ۱۴۴، الاحزاب ۴۰، محمد ۲، الفتح ۲۹، ۲۔ بنی اسرائیل، المائدہ ۹، الجن ۱۹، النجم ۱۰۔ ۳۔ آل عمران ۱۶۴، المائدہ ۶۷، الاحزاب ۲۱، ۴۰، الفتح ۲۹، الحشر ۷۔ ۵۔ الاحزاب ۵۸، البلد ۲، ابراہیم ۳۵، آل عمران ۹۶، التین ۳، الشوریٰ ۷۷، الصّٰحٰی ۶۔ ۶۔ الدخان ۵، الجحدۃ ۲، الاعراف ۱۵، ۱۵۸، ۱۵۹، مریم ۹، الشوریٰ ۷، البقرہ ۱۲۸، ۱۲۹، ۱۵۸، الاعراف ۱۵۸، الجحدۃ ۲، العنکبوت ۳۸۔ ۷۔ الصّٰحٰی ۸، ۸۔ الصّٰحٰی ۷، ۷۔ الشوریٰ ۷، الفرقان ۱، الانعام ۹۲، یونس ۲، بنی اسرائیل ۱۰۵۔

۸ - دنیا میں حق کا فکری اور عملی گواہ بن کر رہنا^{۱۳}

۹ - لوگوں کو غیر اللہ کی پابندیوں سے آزاد کرنا، اُن کو غلط رسم و رواج کی پابندی

ترنجیروں سے نجات دلانا، حلال و حرام کی ٹھیک ٹھیک حد بندی کرنا^{۱۴}

۱۰ - لوگوں کو نبی کا حکم دینا اور بُرائی سے روکنا۔^{۱۵}

۱۱ - اللہ کے دین کو انسانی زندگی کے ہر گوشے میں جاری و ساری اور غالب

کر دینا۔^{۱۶} آپ کی نبوت کے چند دلائل یہ ہیں؛

نبوت کے دلائل | ۱ - آپ کی نبوت کی سب سے بڑی دلیل و معجزہ یہیں

خود ہوں۔ میری مثل کوئی کلام پیش نہیں کیا جاسکتا^{۱۷}

تھے۔^{۱۸} نبی نہیں تھے بلکہ پہلے تمام انبیاء کرام کی تصدیق کرتے

۲ - آپ اُمّی تھے اور کسی سے لکھنا پڑھنا نہیں سیکھا تھا۔ عمر کا ایک بڑا حصہ گزارنے کے بعد آپ نے یکایک عظیم الشان علم و حکمت کا درس دینا شروع کر دیا۔^{۱۹}

۳ - لوگ آپ کو پہلے سے صادق اور امین کی حیثیت سے جانتے تھے۔^{۲۰} منصب نبوت پر فائز ہونے کے فوراً بعد آپ نے لوگوں کو دعوت و تبلیغ

۱۳ البقرہ ۱۴۳، النساء ۴۱، النحل ۸۹، الحج ۷۵، (۲۴) الاعراف ۱۵۷- (۲۵) الاعراف ۱۵۷، (۱۵۷) التوبہ ۳۳، النبی ۲۸، الصف ۹، (۲۶) التکوین ۵۰، (۲۷) البقرہ ۲۳، (۲۸) البقرہ ۱۳، (۲۹) البقرہ ۲۲، یونس ۳۸، (۳۰) البقرہ ۱۳، (۳۱) الاحقاف ۹، (۳۲) النحل ۳۶، (۳۳) النجم ۵۶، (۳۴) الشوریٰ ۱۳، (۳۵) البقرہ ۱۰۱، آل عمران ۸۱، الصف ۶، (۳۶) الاعراف ۱۵۷، (۳۷) التکوین ۵۸، (۳۸) البقرہ ۲۲، یونس ۵۲، آل عمران ۱۶۱۔

۳۹ الشوریٰ ۲، الفرقان ۱، الانعام ۹۲، یونس ۲، بنی اسرائیل ۱۵۔

خاندان - بنو ہاشم - کو دعوتِ حق کا پیغام سنایا۔^{۳۴} دعوت و تبلیغ کا یہ سلسلہ کچھ عرصہ تک خفیہ طور پر جاری رہا - پھر اس کے بعد اہل مکہ کو علانیہ طور پر پیغامِ حق سنایا۔^{۳۵}

کشمکش حق و باطل | آپ کی دعوت کے نتیجے میں حق و باطل کی ایک کشمکش برپا ہو گئی۔ کچھ لوگ آپ پر ایمان لے آئے مگر قوم کی اکثریت نے آپ کو جھٹلایا اور اللہ کا رسول ماننے سے انکار کر دیا۔ کفار و مشرکین کے انکار کی اصل وجہ خواہش پرستی تھی۔ وہ اپنی خواہش نفس کے خلاف کسی حقیقت کو تسلیم کرنے کے لئے ہرگز آمادہ نہ تھے۔ ابولہب نامی شخص نے آپ کی سخت لہجہ نفی کی جس کے بارے میں اللہ تعالیٰ نے فرمایا:-

سَيَبْتَ يَدَايَ لَهَبٍ
 وَتَبْتُ مَا أَغْنَىٰ عَنْهُ
 مَالُهُ وَمَا كَسَبَ هـ
 سَيَصِلُنِي نَارٌ إِذَا تَك
 لَهَبٌ هـ وَامْرَأَتُهُ
 حَمَّالَةَ الْحَطَبِ فِي
 جِيدِهَا حَبْلٌ مِّن مَّسَدٍ هـ

ابولہب کے ہاتھ ٹوٹ گئے اور وہ
 برباد ہوا۔ نہ اس کا مال اس کے
 کام آ یا نہ اس کی کمائی۔ وہ جلد
 بھڑکتی آگ میں پڑے گا اور
 اس کی وہ بیوی بھی جو ایندھن
 ڈھونے والی ہے جس کے
 گلے میں ہٹی ہوئی رسی پڑی ہوگی۔

مخالفت اور اعتراضات | کائناتی محاذ قائم کر دیا۔ آپ کا مذاق اڑایا،

٢٥ الشراء ٢١٣ ٢٥ الحجر ٩٨ ٢٥ الانعام ٦٦ ٥٤ ٣٣ ٣٤ ١٤٤ آل عمران ١٨٧
العنكبوت ١٨ ٢٥ فاطر ٢٥ ٢٥ الفرقان ٢٥ ١٥١ ١٥١ القصص ٥٠ ٢٩ الروم ٢٩ محمد ١٦
الفرقان ٣٥ ٢٥ التوب ٢٥ ٢٥ الفرقان ٣١ ٢٥ الفرقان ٣١
الانبياء ٣٦ ٢٥ الحجر ٩٨ ٢٥ الانعام ١٠ ٢٥ الصافات ١٢ ١٣١ -

پھبتیاں کہیں، کٹ جھتیاں کہیں اور اعترافات و الزامات کی بوجھا دکریں۔
 آپ کو جادوگر ۴۲، شاعر ۴۶، مخزن ۴۷، سحر زدہ اور کاہن ۴۸ کہا گیا۔ آپ کو سخن ساز
 ہونے کا الزام دیا۔ ۴۹۔ اتر۔ بے اولاد۔ ہونے کا طعنہ دیا نیچے اذن۔ کان کا کچا۔
 ————— کہا ۵۰ جو شغل مخالفت میں یہاں تک کہا کہ آپ پر اللہ کا کوئی کلام
 وغیرہ نازل نہیں ہوتا بلکہ یہ سب کچھ ان کا اپنا ایجاد کردہ اور من گھڑت ۵۱ ہے۔
 میں نے ان سب لغو اعتراضات اور الزامات کے جا بجا جوابات دیے
 ہیں ۵۲۔

کفار مکہ نے آپ سے عجیب و غریب معجزے طلب کئے اور کہا کہ ”ہم
 اس وقت تک آپ کی بات نہ مانیں گے جب تک کہ آپ ہمارے لئے زمین
 کو پھاڑ کر ایک چشمہ جاری نہ کر دیں یا آپ کے لئے کھجوروں اور انگوروں کا
 ایک باغ پیدا ہو اور آپ اس میں نہیں جاری کر دیں۔ یا جیسا کہ آپ کے لئے
 ہے آسمان کو ٹکڑے ٹکڑے کر کے ہمارے اوپر گرا دیں۔ یا اللہ اور فرشتوں کو رو
 در رو ہمارے سامنے لے آئیں۔ یا آپ کے لئے سونے کا ایک گھرن جاتے۔ یا
 آپ آسمان پر چڑھ جائیں اور آپ کے چڑھنے کا بھی ہم یقین نہ کریں گے جب تک کہ
 آپ ہمارے اوپر ایک ایسی تحریر نہ اتار لائیں جسے ہم پڑھ سکیں ۵۳۔“

۱۹ الفرقان ۲۱، الانعام ۲۵، النحل ۲۲، الفرقان ۲۱، یونس ۲۰، طہ ۳۳، ہود ۱۹
 ۲۰ آل عمران ۱۸، الانعام ۵۴، فاطر ۴، یونس ۴۱، الحج ۴۲، ص ۴، یونس ۲، الانبیاء
 ۳، المدثر ۲۲، ہود ۵۴۔ ۵۵ الانبیاء ۵، الطور ۳۰، الحاقہ ۴۱، یونس ۶۹۔ ۷۰ الحج ۶۲،
 الطور ۲۹، النجم ۵۱، الشوریہ ۲۲، الاعراف ۱۸۲۔ ۱۸۳ الحاقہ ۴۲، الطور ۲۹، الحاقہ ۴۲۔
 ۴۳ الکوتر ۳۔ ۴۴ التوبہ ۶۱۔ ۴۵ النحل ۱۰۱، ہود ۱۳، الفرقان ۴،
 السجہ ۳، الاحقاف ۸۔ ۴۶ الاعراف ۱۸۴، یونس ۶۹، الحاقہ ۴۱، الطور ۲۹،
 السجہ ۳۔ ۴۷ بنی اسرائیل۔ ۴۸ بنی اسرائیل۔ ۴۹ بنی اسرائیل۔ ۵۰ الفرقان ۸، بنی اسرائیل ۴۷

لوگ آپ کے بارے میں صحیح تصور قائم کر سکیں۔ میں نے بیان کیا ہے کہ محمد صلی اللہ علیہ وسلم اللہ کے بندے ﷺ اُس کے رسول اور نبی ہیں، وہ مذکور، بشیر، احمد، مبشر ۶۹، خوشخبری دینے والے، مذکور، روین کی یاد دہانی کرانے والے، منذر، خبردار کرنے والے، داعی الی اللہ واللہ کی طرف دعوت دینے والے، مزل ۳، مدثر ۴، خاتم النبیینؐ و آخری نبی، ہادی ۶، راہ ہدایت دکھانے والے، ہیں، رحمۃ للعالمینؐ رسالے جہان کے لئے رحمت، ہدایت کے روشن چراغ، حق کے گواہ ۹، امت کے خیر خواہ اور غمگسار ہیں۔ مسلمانوں کے لئے روف ۸ شفقت اور مہربانی فرمانے والے، اور رحیم ہیں۔

آپ کی دعوت آہستہ آہستہ پورے عرب کو متاثر کر رہی تھی جس سے اسلام کا محاذ مضبوط ہو رہا تھا اور کفر کی قوت میں کمی آرہی تھی۔ مگر اس کے باوجود اہل باطل نہایت سرگرم عمل تھے۔ انہوں نے دعوتِ حق سے لوگوں کی توجہ ہٹانے کے لئے فنونِ لطیفہ کا محاذ کھولا، دل بہلاوے اور تفریح کا سامان مہیا کیا، راگ رنگ اور کھیل تماشے کا انتظام کیا اور دلچسپ افسانوی قصوں کا بیان شروع کر دیا ۸۴۔ کفار نے آپؐ کو سودے بازی اور سمجھوتے کی کوششیں بھی کیں اور کہا کہ ”اس

۱۔ الحدید ۹۔ الجن ۱۹، بنی اسرائیل ۱، الکہف ۱۰، آل عمران ۱۶۴، المائدہ ۷۷، الاحزاب ۳۱
۲۰، الفتح ۲۹، الحشر ۵۷، آل عمران ۶۸، الاعراف ۱۵، ۱۵۸، توبہ ۷۳، الممتحنہ ۱۲، التحریم-
۵۷، الاعراف ۱۸۸، فاطر ۲۲، سبأ ۲۸، البقرہ ۱۹، المائدہ ۱۹، ۵۷، الاعراف ۱۸۸، فاطر ۲۲،
سبأ ۲۸، البقرہ ۱۱۹، المائدہ ۱۹۔ ۵۷، الصف ۶، الفرقان ۵۶، الفتح ۹، بنی اسرائیل ۱۰۵،
الاحزاب ۲۶۔ ۵۷، الغاشیہ ۲۱، النور ۲۱، الاحزاب ۲۶، المزل ۱۔ ۵۷، المدثر ۱-
۵۷، الاحزاب ۴۔ ۵۷، الشوریٰ ۵۲۔ ۵۷، الانبیاء ۱۰، الاحزاب ۴۶۔ ۵۷، النحل ۸۹۔
البقرہ ۱۴۳، النساء ۴، الحج ۷۸، توبہ ۱۲۸، ۱۲۸، التوبہ ۱۲۸۔ ۵۷، النور ۸۳،
الم - الانبیاء ۴۔ ۵۷، لقمان ۶۔

قرآن کے بجائے کوئی دوسرا قرآن لے آئیے یا اسی میں ہمارے حسبِ منشاء ترمیم کر لیجئے۔“ اس پر اللہ تعالیٰ نے اپنے نبی صلی اللہ علیہ وسلم سے فرمایا کہ ”ان لوگوں سے کہہ دیجئے مجھے یہ اختیار نہیں ہے کہ میں اس میں اپنی طرف سے کوئی تبدیلی کر دوں۔ میں تو بس اُسی وحی کا پیرو ہوں جو میری طرف بھیجی جاتی ہے۔ اگر میں اپنے پروردگار کی نافرمانی کر دوں تو مجھے روزِ قیامت کے عذاب کا ڈر ہے۔“ پھر اللہ تعالیٰ نے اپنے نبی صلی اللہ علیہ وسلم کو کفار کی ان سوئے بازیوں کے مقابلے میں ثابت قدم رہنے اور ان کی چالوں سے بچنے کی تلقین کی اور اپنی طرف سے حفاظت کا پورا اطمینان دلایا۔

حق اِلاٰہی حق نے حضور کو غیر اللہ کا خوف دلانے کی بھی کوشش کی مگر اللہ تعالیٰ نے ہر حال میں آپ کو ثابت قدم رکھا اور ہر صورت میں آپ کو تحفظ کا یقین دلایا۔ اہل کتاب - یہود و نصاریٰ - نے بھی آپ کی تکذیب کی اور آپ کے مخالف ہو گئے حالانکہ یہ لوگ آپ کو برحق جانتے تھے۔ ان کے انکار کے وجوہ میں حُسد، ضد اور خواہش پرستی شامل تھی۔

کفار کہہ نے رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم اور آپ کے اذیت رسانی | ساتھیوں پر عرصہٴ حیات تنگ کرنا شروع کر دیا اور سخت اذیتوں میں مبتلا کیا۔ اہل ایمان نہایت کمزور اور بے سروسامان تھے اور دشمنوں کے زغے میں گھبر ہوئے تھے۔

آپ کی زندگی کا ایک اہم واقعہ اسرارِ ربیٰ معراج ہے۔ اس میں اللہ رب العالمین اپنے نبی صلی اللہ علیہ وسلم

- ۱۵ یونس ۱۵ - ۱۶ بنی اسرائیل ۷۴، ۷۵، ۷۶، ۷۷، ۷۸، ۷۹، ۸۰، ۸۱، ۸۲، ۸۳، ۸۴، ۸۵، ۸۶، ۸۷، ۸۸، ۸۹، ۹۰، ۹۱، ۹۲، ۹۳، ۹۴، ۹۵، ۹۶، ۹۷، ۹۸، ۹۹، ۱۰۰، ۱۰۱، ۱۰۲، ۱۰۳، ۱۰۴، ۱۰۵، ۱۰۶، ۱۰۷، ۱۰۸، ۱۰۹، ۱۱۰، ۱۱۱، ۱۱۲، ۱۱۳، ۱۱۴، ۱۱۵، ۱۱۶، ۱۱۷، ۱۱۸، ۱۱۹، ۱۲۰، ۱۲۱، ۱۲۲، ۱۲۳، ۱۲۴، ۱۲۵، ۱۲۶، ۱۲۷، ۱۲۸، ۱۲۹، ۱۳۰، ۱۳۱، ۱۳۲، ۱۳۳، ۱۳۴، ۱۳۵، ۱۳۶، ۱۳۷، ۱۳۸، ۱۳۹، ۱۴۰، ۱۴۱، ۱۴۲، ۱۴۳، ۱۴۴، ۱۴۵، ۱۴۶، ۱۴۷، ۱۴۸، ۱۴۹، ۱۵۰، ۱۵۱، ۱۵۲، ۱۵۳، ۱۵۴، ۱۵۵، ۱۵۶، ۱۵۷، ۱۵۸، ۱۵۹، ۱۶۰، ۱۶۱، ۱۶۲، ۱۶۳، ۱۶۴، ۱۶۵، ۱۶۶، ۱۶۷، ۱۶۸، ۱۶۹، ۱۷۰، ۱۷۱، ۱۷۲، ۱۷۳، ۱۷۴، ۱۷۵، ۱۷۶، ۱۷۷، ۱۷۸، ۱۷۹، ۱۸۰، ۱۸۱، ۱۸۲، ۱۸۳، ۱۸۴، ۱۸۵، ۱۸۶، ۱۸۷، ۱۸۸، ۱۸۹، ۱۹۰، ۱۹۱، ۱۹۲، ۱۹۳، ۱۹۴، ۱۹۵، ۱۹۶، ۱۹۷، ۱۹۸، ۱۹۹، ۲۰۰، ۲۰۱، ۲۰۲، ۲۰۳، ۲۰۴، ۲۰۵، ۲۰۶، ۲۰۷، ۲۰۸، ۲۰۹، ۲۱۰، ۲۱۱، ۲۱۲، ۲۱۳، ۲۱۴، ۲۱۵، ۲۱۶، ۲۱۷، ۲۱۸، ۲۱۹، ۲۲۰، ۲۲۱، ۲۲۲، ۲۲۳، ۲۲۴، ۲۲۵، ۲۲۶، ۲۲۷، ۲۲۸، ۲۲۹، ۲۳۰، ۲۳۱، ۲۳۲، ۲۳۳، ۲۳۴، ۲۳۵، ۲۳۶، ۲۳۷، ۲۳۸، ۲۳۹، ۲۴۰، ۲۴۱، ۲۴۲، ۲۴۳، ۲۴۴، ۲۴۵، ۲۴۶، ۲۴۷، ۲۴۸، ۲۴۹، ۲۵۰، ۲۵۱، ۲۵۲، ۲۵۳، ۲۵۴، ۲۵۵، ۲۵۶، ۲۵۷، ۲۵۸، ۲۵۹، ۲۶۰، ۲۶۱، ۲۶۲، ۲۶۳، ۲۶۴، ۲۶۵، ۲۶۶، ۲۶۷، ۲۶۸، ۲۶۹، ۲۷۰، ۲۷۱، ۲۷۲، ۲۷۳، ۲۷۴، ۲۷۵، ۲۷۶، ۲۷۷، ۲۷۸، ۲۷۹، ۲۸۰، ۲۸۱، ۲۸۲، ۲۸۳، ۲۸۴، ۲۸۵، ۲۸۶، ۲۸۷، ۲۸۸، ۲۸۹، ۲۹۰، ۲۹۱، ۲۹۲، ۲۹۳، ۲۹۴، ۲۹۵، ۲۹۶، ۲۹۷، ۲۹۸، ۲۹۹، ۳۰۰، ۳۰۱، ۳۰۲، ۳۰۳، ۳۰۴، ۳۰۵، ۳۰۶، ۳۰۷، ۳۰۸، ۳۰۹، ۳۱۰، ۳۱۱، ۳۱۲، ۳۱۳، ۳۱۴، ۳۱۵، ۳۱۶، ۳۱۷، ۳۱۸، ۳۱۹، ۳۲۰، ۳۲۱، ۳۲۲، ۳۲۳، ۳۲۴، ۳۲۵، ۳۲۶، ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۲۹، ۳۳۰، ۳۳۱، ۳۳۲، ۳۳۳، ۳۳۴، ۳۳۵، ۳۳۶، ۳۳۷، ۳۳۸، ۳۳۹، ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۵۰، ۳۵۱، ۳۵۲، ۳۵۳، ۳۵۴، ۳۵۵، ۳۵۶، ۳۵۷، ۳۵۸، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۴، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۶۷، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۰۳، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱۲۷۵، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۷۸، ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، ۱۲۸۱، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۴، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷، ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰، ۱۳۰۱، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴، ۱۳۱۵، ۱۳۱۶، ۱۳۱۷، ۱۳۱۸، ۱۳۱۹، ۱۳۲۰، ۱۳۲۱، ۱۳۲۲، ۱۳۲۳، ۱۳۲۴، ۱۳۲۵، ۱۳۲۶، ۱۳۲۷، ۱۳۲۸، ۱۳۲۹، ۱۳۳۰، ۱۳۳۱، ۱۳۳۲، ۱۳۳۳، ۱۳۳۴، ۱۳۳۵، ۱۳۳۶، ۱۳۳۷، ۱۳۳۸، ۱۳۳۹، ۱۳۴۰، ۱۳۴۱، ۱۳۴۲، ۱۳۴۳، ۱۳۴۴، ۱۳۴۵، ۱۳۴۶، ۱۳۴۷، ۱۳۴۸، ۱۳۴۹، ۱۳۵۰، ۱۳۵۱، ۱۳۵۲، ۱۳۵۳، ۱۳۵۴، ۱۳۵۵، ۱۳۵۶، ۱۳۵۷، ۱۳۵۸، ۱۳۵۹، ۱۳۶۰، ۱۳۶۱، ۱۳۶۲، ۱۳۶۳، ۱۳۶۴، ۱۳۶۵، ۱۳۶۶، ۱۳۶۷، ۱۳۶۸، ۱۳۶۹، ۱۳۷۰، ۱۳۷۱، ۱۳۷۲، ۱۳۷۳، ۱۳۷۴، ۱۳۷۵، ۱۳۷۶، ۱۳۷۷، ۱۳۷۸، ۱۳۷۹، ۱۳۸۰، ۱۳۸۱، ۱۳۸۲، ۱۳۸۳، ۱۳۸۴، ۱۳۸۵، ۱۳۸۶، ۱۳۸۷، ۱۳۸۸، ۱۳۸۹، ۱۳۹۰، ۱۳۹۱، ۱۳۹۲، ۱۳۹۳، ۱۳۹۴، ۱۳۹۵، ۱۳۹۶، ۱۳۹۷، ۱۳۹۸، ۱۳۹۹، ۱۴۰۰، ۱۴۰۱، ۱۴۰۲، ۱۴۰۳، ۱۴۰۴، ۱۴۰۵، ۱۴۰۶، ۱۴۰۷، ۱۴۰۸، ۱۴۰۹، ۱۴۱۰، ۱۴۱۱، ۱۴۱۲، ۱۴۱۳، ۱۴۱۴، ۱۴۱۵، ۱۴۱۶، ۱۴۱۷، ۱۴۱۸، ۱۴۱۹، ۱۴۲۰، ۱۴۲۱، ۱۴۲۲، ۱۴۲۳، ۱۴۲۴، ۱۴۲۵، ۱۴۲۶، ۱۴۲۷، ۱۴۲۸، ۱۴۲۹، ۱۴۳۰، ۱۴۳۱، ۱۴۳

کو راتوں رات مسجد حرام سے لے گیا اور مسجد اقصیٰ کی بابرکت فضا کی سیر کرائی۔ اس دوران میں کچھ خاص نشانیوں کا مشاہدہ بھی کرایا۔

کفار مکہ نے آپ کو قید کرنے یا جلا وطن یا

بہجرت قتل کر دینے کا منصوبہ بنایا۔ جس کے نتیجے میں حضور کو مکہ سے خفیہ طور پر ہجرت کرنی پڑی۔ ہجرت کے وقت آپ کے ایک صحابی راہجو صدیق رضی اللہ عنہ، بھی آپ کے ہمراہ تھے۔ کفار آپ کے تعاقب میں تھے۔ حضور اپنے ساتھی سمیت ایک غار میں چھپے ہوئے تھے۔ دشمنان اسلام اسی غار کے بالکل قریب پہنچ گئے، یہاں تک کہ غار کے اندر بھی ان کی آہٹ برابر سنائی دے رہی تھی۔ اس موقع پر آپ کے ساتھی کچھ گھبرا گئے۔ آپ نے ان کو تسلی دیتے ہوئے فرمایا،

”وَعَلِمَ نَكَيْتُمْ! اللہ ہمارے ساتھ ہے۔“

اللہ کی تائید و نصرت سے آپ ہجرت یثرب (مدینہ، تشریف لے گئے۔ ۹۶ اور وہاں جاتے ہی آپ نے ایک مسجد کی بنیاد رکھی۔ کچھ عرصہ بعد آپ نے مکہ سے آنے والے ہاجرین اور مدینے کے نیک دل انصار کے درمیان بھائی چارہ قائم کر دیا۔ مدینہ میں یہود و نصاریٰ کے علاوہ منافقین کا گروہ بھی آپ کی سخت مخالفت تھا۔ سب نے مل کر حق کو نیچا دکھانے کے لئے ایڑی چوٹی کا زور لگایا مگر ان سب کی پھونکوں سے چراغ حق بجھنے کے بجائے تابندہ تر اور پائندہ تر ہوتا چلا گیا اور اہل حق ایک منظم قوت کی شکل میں اُبھرتے چلے گئے۔ مکہ میں مسلمان نہایت کمزور اور بے سروسامان تھے، دشمنوں کے زرخیز میں تھے۔ مدینے میں

۹۶ بنی اسرائیل ۱۔ ۹۷ الانفال ۳۰۔ ۹۸ بنی اسرائیل ۵۰، التوبہ ۱۳، ۴۰۔ ۹۹ التوبہ

۱۰۰ بنی اسرائیل ۵۰، التوبہ ۱۰۱۔ ۱۰۱ التوبہ ۱۰۸، آل عمران ۱۰۳، الانفال ۴۲، ۴۴

۱۰۲ التوبہ ۱۰۱، الاحزاب ۱۲، الانفال ۴۴، المنافقون ۸۔ ۱۰۳ التوبہ ۳۲، ۳۳، ۱۰۰

آنے کے بعد اللہ تعالیٰ نے ان کو اپنی تابید و نصرت سے ممکن عطا کیا، طاقتور بنا دیا اور خوشحال کر دیا۔ ﷺ

غزوات | حضورؐ نے بہت سی لڑائیوں میں بھی حصہ لیا۔ جن میں غزوہ بدرؓ، غزوہ احزابؓ، بیعت رضوانؓ (صلح حدیبیہ)، فتح مکہ اور

غزوہ خیبرؓ شامل ہیں۔ آپؐ کی کئی بیویاں تھیں اور اولاد بھی تھی، **ازواج و اولاد** | جن میں بیٹیاں بھی تھیں مگر آپؐ کا کوئی بیٹا بڑی عمر کو نہیں پہنچا۔ ﷺ

آخری عمر میں آپؐ نے حج کیا اور خطبہ حج بھی ارشاد فرمایا۔ **وفات** | اس کے کچھ عرصہ بعد آپؐ نے انتقال فرمایا۔ ﷺ

مقام و شخصیت | آپؐ انسان تھے، فرشتہ نہیں تھے۔ آپؐ اللہ کے بندے، اس کے رسولؐ اور آخری نبیؐ تھے۔ آپؐ معصوم تھے، بشریت کا کامل نمونہ تھے۔ آپؐ میں اُلوہیت کا شائبہ نہ تھا۔ آپؐ اپنی عبادات کرانے کے لئے تشریف نہیں لائے تھے۔ بلکہ آپؐ نے لوگوں کو یہی دعوت دی کہ وہ خدا سے واحد کی عبادت کریں۔ ﷺ

آلہ الانفال ۲۶، آل عمران ۱۶۳، الاحزاب ۲۵، الفتح ۱۸، الحديد ۱۱، النصر۔
آلہ التوبہ ۲۵ تا ۲۷۔ آلہ الاحزاب ۶، ۲۸، ۵۳، ۵۹، النور ۱ تا ۵۔ آلہ الاحزاب ۵۹،
الرعد ۳۸۔ آلہ الاحزاب ۴۰۔ آلہ التوبہ ۳، الزمر ۳۰، آل عمران ۱۶۴، الحج ۹۹، آلہ
التوبہ ۱۲۸، الکہف ۱۱، الفرقان ۱، بنی اسرائیل ۱۰، ۹۳، الانبیاء ۸۷۔ آلہ الانعام ۵۰
آلہ الحديد ۹، الجن ۱۹، بنی اسرائیل ۱، الکہف ۱، النجم ۱۰۔ آلہ آل عمران ۱۶۴، المائدہ ۶۷،
الاحزاب ۲۱، ۴۰، الفتح ۱۶۹، الحشر۔ آلہ الانفال ۶۴، ۶۵، ۷۰، التوبہ ۷۳، الاحزاب
۲۸، ۴۵، ۵۰، المتحہ ۱۲، التحریم ۱۔ آلہ الفتح ۲، القلم ۴، الاحزاب ۲۱۔ ۹۰۔
یونس ۴۹، الانعام ۱۵۰، الانعام ۵۰، ۵۱، ۵۲، الاعراف ۱۸۸، الرعد ۴، الزمر ۱۸، آلہ آل عمران
۷۹۔ آلہ الانشراح ۲، الانعام ۱۰۲، یونس ۳، النجم ۶۲، النساء ۳۶

دوسرے انبیاء کرام کی طرح آپ مکلف تھے اور قیامت کے روز اپنے اعمال کے لئے جوابدہ ہوں گے^{۱۳۱}

آئینی اور قانونی حیثیت | تمام انسانوں کے لئے آپ واجب

الاطاعت رہنا ہیں^{۱۳۲}۔ آپ کا دیا ہوا فیصلہ اللہ کا فیصلہ ہے جس کی خلاف ورزی قابلِ مواخذہ جرم ہے^{۱۳۳}۔ آپ کی اطاعت میں لوگوں کے لئے امتحان اور آزمائش ہے^{۱۳۴}۔ آپ کی نافرمانی کا ارتکاب کرنے والا قیامت کے دن گفِ افسوس کئے گا^{۱۳۵}۔ آپ میرے مسند شاریح اور شارح ہیں۔ قانون سازی میں آپ کی سنت میری طرح مأخذِ قانون ہے۔ آپ کا فیصلہ قیامت تک بدلنا نہیں جاسکتا^{۱۳۶}۔ آپ کے حکم سے سرتابی کرنا کفر اور منافقت کی علامت ہے^{۱۳۷}۔ آپ کی پیروی ایمان کا اصلی معیار ہے^{۱۳۸}۔

آپ کے اخلاق و خصائل نہایت ہی اعلیٰ تھے۔
اخلاق و عسادات | آپ صادق اور امین تھے۔ بے خوف^{۱۳۹}، صاحبِ عزت^{۱۴۰}، ہر حال میں اللہ پر بھروسہ کرنے والے تھے۔ بلند حوصلہ اور عالی ظرف تھے۔ اپنے بدترین دشمنوں کے لئے بھی دعائے خیر کہنے والے تھے۔ نہایت

- ۱۳۱ البقرہ ۱۴۵، النساء ۸۴، المائدہ ۶۷، ۱۱۶ تا ۱۱۸، الاعراف ۶۔ ۱۳۲ النساء ۶۴، ۶۵۔ ۱۳۳ البقرہ ۳۶۔ ۱۳۴ البقرہ ۱۴۳۔ ۱۳۵ الفرقان ۲۔ ۱۳۶ النحل ۶۴، آل عمران ۱۶۴، الحج ۲، البقرہ ۱۵۱۔ ۱۳۷ النساء ۶۵، ۱۰۵، النحل ۶۴، الاحزاب ۳۱، ۳۲۔ ۱۳۸ الاحزاب ۶۰، الحشر، الاعراف ۱۵۔ ۱۳۹ النساء ۶۱۔ ۱۴۰ النساء ۶۵۔ ۱۳۱ البقرہ ۲۲، یس ۵۲، آل عمران ۱۶۱۔ ۱۳۲ التوبہ ۴۰۔ ۱۳۳ الاحزاب ۴۸، آل عمران ۱۵۹، النساء ۸۱، الفرقان ۵۸، التوبہ ۱۱۲، الاحزاب ۴۸، ۴۹۔ ۱۳۴ الاحزاب ۸۵، الفرقان ۵۸، التوبہ ۸۹۔ ۱۳۵ الاحزاب ۸۵، الفرقان ۵۸، التوبہ ۸۹۔ ۱۳۶ الاحزاب ۸۵، الفرقان ۵۸، التوبہ ۸۹۔ ۱۳۷ الاحزاب ۸۵، الفرقان ۵۸، التوبہ ۸۹۔ ۱۳۸ الاحزاب ۸۵، الفرقان ۵۸، التوبہ ۸۹۔

کی تائید و حمایت کریں۔ دوسرے انبیاء کرام کی طرح آپؐ نے کارِ نبوت کے لئے کسی سے کوئی معاوضہ طلب نہ کیا۔ مؤمنین کے لئے آپؐ کی بعثت اللہ کا عظیم احسان ہے۔ آپؐ نہایت درجہ ذہین اور سمجھ دار تھے۔ آپؐ پر اللہ تعالیٰ اپنی خاص رحمت بھیجتا ہے، اُس کے فرشتے آپؐ پر درود بھیجتے ہیں اور سب مسلمانوں کو میں نے یہ حکم دیا ہے کہ وہ بھی آپؐ پر درود و سلام بھیجا کریں۔ آپؐ سے بیعت اللہ سے بیعت تھی۔ آپؐ کا ہاتھ اللہ کے ہاتھ کا مانند تھا۔ آپؐ کی اطاعت اللہ کی اطاعت ہے۔ آپؐ کی پیروی حجت الہی کا اصل معیار ہے۔ آپؐ کا طریق زندگی تمام انسانوں کے لئے اُسوۂ حسنہ ہے۔

ہوئے چید اغزشیں بھی ہوئیں، جن کو اللہ تعالیٰ نے زلاتِ نورِ امعات کر دیا ہے

آپؐ کے چند مخصوص آداب ہیں جن کو ملحوظ رکھنا ہر مسلمان کے لئے لازم ہے

آداب

- ۱۔ آپؐ کی تعظیم اور احترام کرنا۔
- ۲۔ آپؐ کی کامل اور غیر مشروط اطاعت کرنا۔
- ۳۔ آپؐ کو اپنی جان، مال، اپنے بیوی بچوں، اپنے رشتہ داروں اور دنیا کی ہر چیز سے بڑھ کر محبوب رکھنا۔
- ۴۔ آپؐ کی ازواجِ مطہرات کو اپنی مائیں سمجھنا۔

۱۵۸۔ آل عمران ۸۱۔ ۱۵۹۔ الانعام ۹۰، یوسف ۱۰۴، الفرقان ۵۷، سبا ۴، ص ۴۷
 ۱۵۹۔ آل عمران ۶۴۔ ۱۶۰۔ البقرہ ۲۷۳۔ ۱۶۱۔ الاحزاب ۵۶۔ ۱۶۲۔ الفتح ۱۰۱، الانفال ۱۷۳
 ۱۶۳۔ النساء ۸۰۔ ۱۶۴۔ آل عمران ۳۱۔ ۱۶۵۔ الاحزاب ۲۱۔ ۱۶۶۔ التوبہ
 الانفال ۶۷، التحريم، الاحزاب ۳۷، عبس اتنا ۱۰۔ ۱۶۷۔ آل عمران ۱۳۳،
 الانفال ۲۰، محمد ۳۳، الاعراف ۱۵۷، الحشر ۷۹۔ ۱۶۸۔ الفتح ۹، الاعراف ۱۵۷
 ۱۶۹۔ الاحزاب ۶، التوبہ ۹۔ ۱۷۰۔ الاحزاب ۶۔

۵ - آپ کا نام آئے تو آپ پر درود سلام بھیجنا ^{۱۷۱}
 ۶ - آپ کی مجلس میں مسلمانوں کو نرمی سے بات کرنے کی اجازت تھی مگر
 زور شور سے بولنا ممنوع تھا۔ کیونکہ اس سے اُن کے تمام اعمال ضائع
 ہونے کا اندیشہ تھا ^{۱۷۲}

۷ - آپ کو تکلیف اور اذیت دینا ناجائز تھا ^{۱۷۳}
 ۸ - آپ سے بے مقصد سوالات پوچھنا منع تھا ^{۱۷۴}
 ۹ - آپ کے گھر میں داخلے اور دعوتِ طعام وغیرہ کے خاص آداب تھے جن
 کی پابندی ضروری تھی ^{۱۷۵}

۱۰ - آپ کو گھر سے باہر جانے کے لئے چلا کر آواز دینا ناجائز تھا ^{۱۷۶}
 ۱۱ - آپ کی مجلس میں اگر کوئی اجتماعی معاملہ زیرِ غور ہوتا تو آپ سے
 اجازت لئے بغیر اُٹھ کر جانا جائز نہ تھا۔ ^{۱۷۷}

عالمگیت | آپ کا پیغمبرانہ کام کسی خاص نسل یا قوم یا زمانے تک
 کے لئے محدود نہیں ہے بلکہ پوری نوعِ انسانی کے ہر دور
 کے لئے آپ کی نبوت اور ہدایت ^{۱۷۸} عام ہے اس لئے آپ کی بعثت سے لے
 کر قیامت تک ہر شخص کے لئے آپ کی اطاعت کرنا فرض اور لازمی ہے ^{۱۷۹}
 آپ کو اللہ تعالیٰ نے سارے جہاں کے لئے رحمت بنا کر بھیجا ہے۔ ہدایت کے
 باب میں آپ بمنزلہ آفتابِ مہتاب ہیں جسکی روشنی پورے عالم کے لئے ہے۔ ^{۱۸۰}
 پوری نوعِ انسانی آپ کی مخاطب ^{۱۸۱} ہے۔ آپ پر ایمان لانا شرطِ نجات ہے۔ آپ
 کا مسموۂ حسنہ پوری انسانیت کے لئے مثالی نمونہ ہے۔ ^{۱۸۲}

۱۷۱ الاحزاب ۵۶ - الحجرات ۲، ۳، ۴ الاحزاب ۵۷، التوبہ ۶۱، البقرہ ۱۰۸ - ۱۷۲
 الاحزاب ۵۳ - ۱۷۳ الحجرات ۴، ۵۷ - ۱۷۴ النور ۶۲ - ۱۷۵ الاعراف ۱۵۸، سبا ۲۸، الانعام
 ۱۱۹، الاحزاب ۴۰، النکویر ۲۸، ۲۹ - ۱۷۶ آل عمران ۱۳۲، الانفال ۲۰، الاحزاب ۱۷، الاعراف ۱۵،
 الحشر - ۱۸۰ الانبیاء ۱۰۷ - ۱۸۱ الاحزاب ۴۶ - ۱۸۲ یوسف ۴۱، الفرقان ۱، الاعراف ۱۵
 الحجرات ۹ - ۱۸۳ النکویر ۲ - ۱۸۴ الاحزاب ۲۱